

A MODEL FOR MOBILE SOCIAL WORK WITH FAMILIES AT RISK

Илиян Ризов

Konstantin Preslavsky University of Shumen, Republic of Bulgaria, ilriz@yahoo.com

Abstract: The report presents a model for mobile social work with families, which develops in Roma communities (Varna Municipality and Aksakovo Municipality) for 10 years. This model seeks to resolve the problem about inefficiency of institutions in their work to reduce the number of abandoned children and to increase child well-being in vulnerable communities. There are presented specific activities and results, what show a way of support of the process for deinstitutionalization of childcare.

Key words: mobile social work, families in risk, child well-being, deinstitutionalization of childcare, prevention of abandonment of children from their families.

МОДЕЛ ЗА МОБИЛНА СОЦИАЛНА РАБОТА СЪС СЕМЕЙСТВА В РИСК

Илиян Ризов

Шуменски университет “Епископ Констан Преславски”, Департамент за информация, квалификация и продължаващо образование – Варна, Република България, ilriz@yahoo.com

Резюме: Докладът представя модел за мобилна социална работа със семейства, който в продължение на 10 години се развива в ромски общности (община Варна и община Аксаково). Чрез този модел се търси решение на проблема за неефективността на институциите в работата им за намаляване броя на изоставените деца и за повишаване на детското благосъстояние в уязвими общности. Представени са конкретни дейности и резултати, които показват възможни начини да се подкрепи процеса на деинституционализация на грижите за деца.

Ключови думи: мобилна социална работа, семейства в риск, детско благосъстояние, деинституционализация на грижите за деца, превенция на изоставянето на деца от техните семейства.

ПРОБЛЕМНА СИТУАЦИЯ

Политиките за деинституционализация на грижите за деца не успяват да предизвикат прилагането на достатъчно ефективни стратегии за намаляване броя на изоставените (или изведени) деца от техните семейства. В повечето случаи работата със семействата се придържа към конвенционалния подход, който не подкрепя, а принуждава, не търси достъп до уязвимите, а чака те сами да преминат границите на своите ограничени възможности, не предотвратява проблеми, а предизвиква нови.

Липсата или недостигът на дейности за превенция на изоставянето на деца се констатира в множество международни и национални изследвания и публикации. (ООН, 2009; БХК, 2010; УНИЦЕФ, 2014; Harriet Ward и др., 2014)

В отговор на необходимостта да се намалят случаите на изоставяне на деца и настаняването им в институции, на ограничаване на насилието и недостатъчната грижа в семействата, е разработен модел, основаващ се на мобилен подход в работата със семейства от уязвими общности. Моделът на работа е приложен на територията на квартали и махали, населявани предимно с ромски общности в община Варна и община Аксаково. Той стартира през 2009г. и продължава да се прилага и развива, като се търсят нови ресурси за интегриране на различни видове интервенции.

ОПИСАНИЕ НА МОДЕЛА НА РАБОТА

Моделът се изпълнява от екип, включващ вътрешни за общността мобилни работници и доброволци, както и социални работници и психолози. Той е изграден от следните компоненти:

1) Осигуряване на подкрепа от ключови представители на местните общности и привличане на доброволци като партньори в провеждането на информационни кампании, идентифициране на семейства в риск и работата с тях.

2) Провеждане на местни информационни кампании за разясняване на негативните последици от недостатъчната грижа за децата, насилието над тях и изоставянето им в институции. Кампаниите се осъществяват от мобилните работници и доброволци от общността. Те имат постоянен характер, извършват се на терен - по метода „от врата на врата”, на улицата, по време на домашни посещения, както и чрез организиране на информационни срещи.

Заедно с посланията, които се отправят по време на информационните кампании, мобилните работници предоставят информация за това как и къде могат да бъдат намерени, каква подкрепа може да се очаква от екипа в случаи, когато това е необходимо. В резултат на засилване на доверието и контактите с местните общности, постепенно работата на терен променя своите приоритети – контактите

и срещите, предимно с информативен характер, преминават в срещи за консултиране на семейства, идентифициране на рискове и последващо предприемане на действия.

3) Работа на терен за идентифициране на семейства, които: (а) не полагат достатъчно грижи за децата си, или съществува риск за това; (б) упражняват насилие над децата си, или съществува риск за това; (в) съществува риск да изоставят децата си.

Работата на терен се извършва от мобилни работници и доброволци. Събраната от тях информация се предоставя на останалите членове на екипа (социални работници и психолози), след което се извършва оценка на случая според социални, здравни и психологически критерии. Работи се приоритетно със семействата, при които съществува непосредствен риск за децата.

4) Работа със семействата за подобряване на грижите за децата и предотвратяване на риска от насилие и изоставяне. Тя включва кризисна интервенция; работа по случай; провеждане на фамилни групови конференции; предоставяне на допълнителни социални, здравни и други услуги.

Ако в резултат на направена оценка на случай, е установено, че семейството е в риск да изостави свое дете, поради невъзможност да се грижи за него, има желание да се справи с проблема, но няма достатъчно ресурси за това, екипът предприема *работа по случай*. Това е системна и многокомпонентна работа със семейства за подобряване на грижите за децата, предотвратяване на риска от насилие, изоставяне или извеждане на детето от семейството му. Работата по случай най-често може да възникне като резултат от системно наблюдение на идентифицираните семейства в риск, и като продължение след успешно проведена кризисна интервенция. Работата по случай може да бъде възложена и от Отдел „Закрила на детето” с издадено направление, например във връзка с процес на реинтегриране на дете в неговото семейство, оценяване на семейството и работа за повишаване на родителския му капацитет.

Работата по случай включва различни дейности, според индивидуално разработени програми за всяко семейство: посещения на екипа в семейството; социално, здравно и психологическо консултиране на родителите, близките и роднините на детето; оказване на материална подкрепа на семейството – ремонтване на жилището, спешно осигуряване на храни и лекарства; насочване, придружаване и посредничество пред институции; включване на родителите в обучения и групи за взаимопомощ и др.

Работата с децата в семейството е неизменна част от работата по случай. От равнището на развитие на родителския капацитет в семейството зависи как се развиват децата в социално, емоционално, познавателно, здравно и физическо отношение. В семействата, където има риск за пълноценното развитие на децата, често се налага предприемане на дейности за компенсиране на тяхното изоставяне в посочените сфери. В други случаи, е наложителна психологическа работа с детето във връзка с преживяно травматично събитие, или работа с него за подобряване на самооценката и социалните му умения.

След като работата по случай приключи успешно, семейството остава под наблюдение на екипа, който перманентно следи за устойчивостта на постигнатите резултати.

В много случаи, работата със семейства, при които съществува непосредствен риск да изоставят децата си, започва с *кризисна интервенция*. Кризисна интервенция се налага преди и след раждането на детето, в условията на родилен дом, както и преди постъпването на майката в него, или след напускането му.

Голяма част от кризисните интервенции се налагат в ситуации на несправяне, като резултат от събития, които трудно могат да бъдат предвидени. Затова е необходим и следващият компонент в работата със семействата - системно наблюдение на идентифицираните семейства в риск (виж по-нататък).

Вземането на самостоятелни решения от семействата, техните близки и роднини по възникнал проблем е част от работата по случай. Организирането на *фамилни групови конференции* (Horst, H., Joanknecht, L., Pagée, R., 2012) е метод на работа, който се основава на подкрепата на най-близката среда за детето: семейство, роднини и други близки хора, които трябва да вземат решение за него. Това е процес на делегиране на права за вземане на решения от тези, на които естествено и изначално, е дадено това право.

5) Системно наблюдение на идентифицираните семейства в риск за предотвратяване на кризи и ситуации на несправяне, които биха довели до влошаване на грижите за децата, упражняване на насилие и изоставяне.

Този компонент от работата на екипа постепенно заема все по-голяма част от неговото време. Наблюдават се семейства, които вече са идентифицирани като семейства в непосредствен и потенциален риск. Във фокуса на внимание са и семейства, с които работата по случай вече е приключила, но те остават под наблюдение. Контактите между тях и екипа продължават, макар и да се случват по-рядко. Това е процес, който до голяма степен зависи от желанието на семействата. Той гарантира сигурност, че при възникване на неблагоприятни събития в живота на тези семейства, те могат да потърсят отново подкрепа от екипа.

б) Обучение на родители, които срещат трудности в отглеждането и възпитанието на своите деца: провеждане на тематични срещи от „отворен“ тип за развитие на родителски умения и превенция на рисковото поведение; организиране на групи за взаимопомощ на родители.

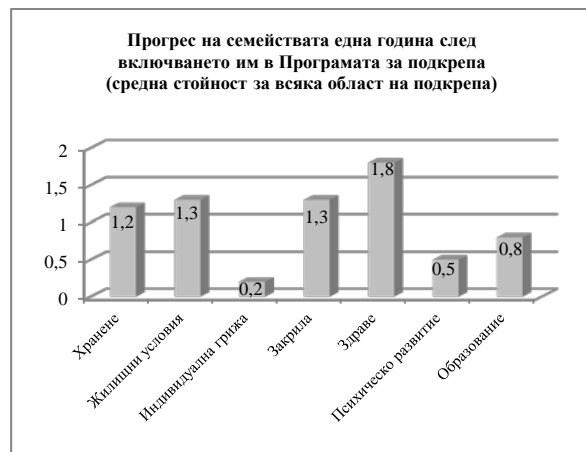
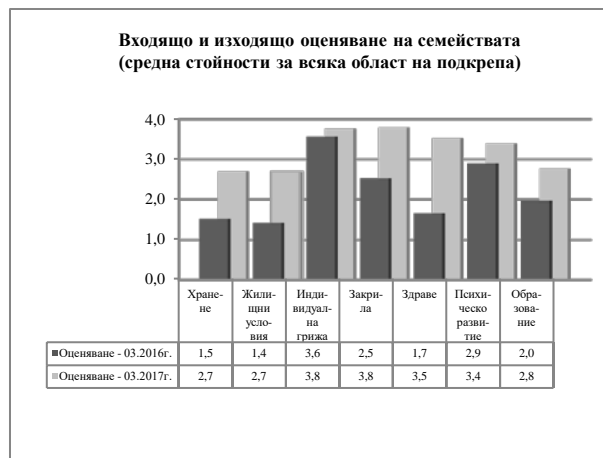
Моделът за мобилна социална работа със семейства от уязвими общности за първи път е приложен през периода 2009-2012г. (ОАК, 2012; Ризов, Ил., 2012) С развитието на модела, в периода 2013 – 2018г., са потърсени още ресурси в местните общности за осигуряване на по-добър достъп до тях чрез привличане на повече доброволци като местни партньори. Следвайки методологията на мобилния подход, моделът интегрира по-добре четирите компонента: (1) работа на терен; (2) работа с групи, (3) работа с индивидуални случаи и (4) работа с общността. Постепенно се променя и фокусът на работа спрямо общността – от предоставяне на услуги в общността се преминава към търсене на ресурсите на самата общност. Така възниква качествено нова ситуация, която може да се опише по следния начин: общността все по-често играе водеща роля в процеса на подкрепа на нуждаещите се семейства, а екипът все по-често следва общността и постепенно се превръща в неин ресурс. Такава е логиката на процеса на **овластяване** на общността.

ОЦЕНЯВАНЕ НА ПРОМЕНЕТЕ В ПОДКРЕПЕНИТЕ СЕМЕЙСТВА

В тази част от изложението ще бъдат представени резултати от стандартизирано оценяване на прогреса на 15 семейства в резултат на едногодишна подкрепа, която са получили чрез описания модел на работа. Обща характеристика за тази група семейства е, че до тях е достигнато чрез работа на терен от мобилни работници. Това са семейства от уязвими ромски общности, които са оценени като рискови по отношение на грижите им за децата. При някои от тях съществува риск от изоставяне (или извеждане) на деца, при други семейства съществува възможност тяхно дете (настанено в институция или в приемно семейство) да бъде реинтегрирано, но все още семейството не е напълно готово за това. Всички семейства са оценени като потенциално развиващи се по отношение на качеството на родителските им грижи.

Оценяването на семействата се извършва според критерии и показатели, разработени на основата на базовите потребности на личността, оценъчна рамка на нуждите на децата и техните семейства (НМ Government, 2013) и съдържанието на областите в „Индекс на статуса на детето“ (WVO), модифицирани и развити за нуждите на оценяването на прогреса на семействата.

Оценяването на семействата е извършено по отношение на 7 области на родителски грижи и отговорности. (Виж: Приложение) В системата за оценяване тези области представляват критериите, по отношение на които се оценяват семействата.¹

Обобщените резултати от входящото и изходящо оценяване на семействата показват следното:

1) Семействата са отбелязали най-голям общ прогрес по отношение на грижите за децата в областите: „Здраве“, „Жилищни и други материални условия“, „Закрила на детето“, „Хранене“. На базата на 4-степенната скала за оценяване (Виж: Приложение), прогресът в тези области надхвърля единица (от 1.2 до 1.8). Забележителен е напредъкът по отношение на грижите за **здравео** на децата (показатели: „Общо здравословно състояние“ и „Достъп до здравни услуги“). Този прогрес е с почти две единици по-висок от началното си равнище.

¹ Повече информация за методиката на изследването и резултатите от него може да се получи от: Ризов, Ил. (2018) Мобилен подход за социална работа със семейства в риск. Варна.

2) По-малък е прогресът на семействата за областите: „**Образование**“, „**Психическо развитие**“ и „**Индивидуална грижа**“. По отношение на **образованието** на децата анализът на работата по случаите показва, че са намалели безпричинните отсъствия от училище, но същевременно училищата и детските градини не са достатъчно приобщаващи и тяхната адаптивност спрямо индивидуалните особености и специални нужди на децата са изключително слаби. Затова е необходимо разкриването на допълнителни услуги за индивидуална и групова работа с децата.

3) Високата обща оценка, дадена за областта „**Закрила на детето**“ на изхода на оценяването и високият ръст (1.3), който бележат грижите за децата в периода между входящото и изходящо оценяване, заедно с други данни, свидетелства от интервютата с подкрепени родители и експертни оценки от професионалисти, потвърждават, че се е увеличила сигурността на децата в семействата (както и на самите семейства), намалел е рискът от насилие. (Виж: Ризов, Ил., 2018) Като цяло са се увеличили защитните механизми на семействата по отношение на допускането на насилие, експлоатация, пренебрежение. Същевременно, на децата (и семействата) е осигурен достъп до правна и социална защита, най-често свързана с правото на децата на семейство, право на отглеждане в семейна среда, право на ненасилие. Общата атмосфера на зачитаност на семействата и децата е постижение (особено в случаите на домашно насилие), което влияе върху всички показатели за благосъстоянието на децата.

4) Прогресът по отношение на критерия „**Индивидуална грижа**“ (показатели: „Наличие на възрастен, който да се грижи за детето“ и „Връзка на детето с възрастния (възрастните), с когото живее“) е най-малък, защото на входа на изследването тази област е оценена високо. Промените, които са настъпили в много семейства, са по посока на увеличаване на времето за родителски грижи. Често това се постига с увеличаване на ангажиментите на кръга, подкрепящ семейството, за да може то да отдели повече време за своите деца.

От гледна точка на проблема **превенция на изоставянето на деца**, резултатите от работата с оценените семейства могат да бъдат обобщени по следния начин: в продължение на една година, екип от трима мобилни работници, двама социални работника, един психолог и няколко подкрепящи специалисти са работили с 15 семейства (с общо 52 деца) от уязвими ромски общности. В резултат на работата по описания вече модел са реинтегрирани 4 деца в своите семейства и е предотвратено изоставянето и/или е намален риска от изоставяне на 27 деца.

Получените резултати от оценяването на семействата дават основание да се направят следните изводи:

За период от една година, системната и многокомпонентна работа с групата на подкрепените семейства се отразява най-бързо върху здравните, физически и социални аспекти на благосъстоянието на децата. Очаквано, прогресът на семействата по отношение на подобряване на взаимодействието на родителите със своите деца е възможност, която изисква повече време. Педагого-психологическите интервенции в семействата изискват и много повече ресурси (освен задължителната компетентност), които много често са административно и финансово ограничени. Затова, задължително условие за развиването на мобилни услуги в общността е наличието на възможност за ефективно разпределяне на финансовите ресурси, както и постигане на много по-голяма автономност в управлението.² По тази причина, държавните структури често се оказват резистентни към прилагането на мобилни модели за социална работа.

Материалната подкрепа на семействата, въпреки съществуващите несъгласия, е необходим компонент в социалната работа. Данните от изходящото оценяване показват, че е налице своеобразно догонване на равнищата на благосъстояние на децата по отношение на проблемни области („Здраве“, „Хранене“, „Жилищни и други материални условия“), спрямо тези, които са оценени по-високо на входа на измерването.

Въпреки, че областите, които предполагат най-голяма материална подкрепа: „Здраве“, „Хранене“, „Жилищни и други материални условия“, са отбелязали най-голям ръст на развитие, този прогрес не е пропорционален на големината на изразходваните финансови средства. Това показва сравнението между постиженията на различните семейства, съпоставено с големината и броя на материалните интервенции. Известно е, че ефектът от предоставянето на материална подкрепа е много по-силен, когато тя е навременна, когато семейството е в криза и се нуждае от спешна помощ. Точно този аспект на подкрепа се оценява особено позитивно от семействата (по техни свидетелства). Трябва да се има предвид и обстоятелството, че тези области на подкрепа изискват и навременно консултиране, придружаване, обучение, които се предоставят от екипа, работещ по случая. Навременното и адекватно оценяване на

² Например, организацията, която прилага мобилен подход, трябва да предвижда повече средства за транспорт, комуникации и мобилни работници, вместо средства за помещения и администратори. Необходим е гъвкав мениджмънт на екип от професионалисти и пара-професионалисти с ненормирано работно време, вместо администриране на професионалисти, нормирано превърнати в администратори.

конкретните нужди и начините на предоставяне на услугите зависи от уменията на екипа и особено много от наличието на мобилни работници и доброволци, близки по социо-културни характеристики на целевата група.

Анализът на внедряването на описания модел, както и на други практики, свързани с прилагането на мобилен подход, ни дава основание да твърдим, че характеристиката „мобилност“ на социалната работа с деца и семейства не се определя само от наличието и работата на мобилни работници (медиатори, аутрич-работници, сътрудници на терен). Тя е свързана и с начина на мислене на подкрепящите, с дизайна на подкрепата. От това, доколко екипът е готов да отговори на нуждите безусловно и условно (когато е необходимо), винаги без предразсъдъци, без загуба на фокуса – детето и семейството му, като негова най-важна подкрепяща среда.

Когато се описват моделите, прилагащи мобилен подход в социалната работа, обикновено се отбелязва като важно условие гъвкавостта в работата на екипа с целевата група. Понякога това се прави без да се посочва какво точно се има предвид. Затова ще изброим някои конкретни измерения на характеристиката „гъвкавост“ в нашия модел на работа: своевременно отговаряне на възникнали нужди в семействата; готовност за психологически, социални и материални интервенции по всяко време (ненормирано работно време на екипа; „мобилни“ са не само мобилните работници, а целият екип: психолози, социални работници и др.); наличие на разнообразни ресурси за подкрепа; способност на екипа да предоставя различни видове интервенции; поддържане на подкрепяща мрежа от доброволци в близост до подкрепяните семейства; лесно преодоляване на разстояния (наличие на транспортни средства); своевременно предоставяне на информация (оперативна и др.) на държавните органи и институции; поддържане на преки контакти с ключови специалисти в различни звена и институции; бърза промяна на плановете за подкрепа, включване на задачи, които отговарят на непосредствените нужди на семействата.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Добрите пожелания и ценностно ориентирани стратегии за подобряване на детското благосъстояние, отразени в многобройните документи, няма да се сбъднат, ако не се следва път за търсене на семействата, които остават скрити за институциите, или до които институциите не могат, а и не желаят да достигат. Следвайки прилагането на мобилен подход в социалната работа с уязвими общности, ние ще сме в състояние да утвърдим нов тип действие: на активно търсене на нуждаещите се и осигуряване на улеснен достъп до всички, без „прагове“, чрез овластяване на общността. **Мобилният подход** в социалната работа е своеобразна платформа, осигуряваща действието и на други подходи. Той прави възможен **семейно-ориентирания подход**, отваря врати за **ранна интервенция** и **интегрирана подкрепа на ранното детско развитие** в условията на маргинализирани групи и общности. С него започва и пътят към **овластяването** на родители и общности, създава подкрепяща среда, възстановява връзки и оживява **партньорските мрежи**, които институциите описват в своите стратегии.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] БХК (2010) Защита на правата на ромските деца в системата за закрила на детето в България. С., БХК.
- [2] ОАК (2012) Програма за подкрепа на деца и семейства в общността с цел превенция на настъпяването на деца в институции. Практически модели на работа. Фондация „Лале“, ОАК.
- [3] ООН (2009) Насоки за алтернативна грижа за деца. Рамка на Организацията на обединените нации. ООН.
- [4] Ризов, Ил. (2012) Превенция на изоставянето на деца от ромска общност. Варна.
- [5] Ризов, Ил. (2018) Мобилен подход за социална работа със семейства в риск. Варна.
- [6] УНИЦЕФ (2014) Деинституционализацията на децата в България – докъде и накъде? Независим преглед на напредъка и предизвикателствата. С., УНИЦЕФ.
- [7] HM Government (2013) Working Together to Safeguard Children: A Guide to Inter-Agency Working to Safeguard and Promote the Welfare of Children. London: Department for Education.
- [8] Horst, H., Joanknecht, L., Pagée, R. (2012) Фамилни групови конференции. Наръчник за независими координатори. С., Фондация „Лале“.

Този доклад е изработен във връзка с изпълнението на вътрешноуниверситетски проект на тема „Очаквания и удовлетвореност на участниците в образователния процес от обучението“ (Договор № РД-08-168/09.02.2018г.), финансиран от Фонд „Научи изследвания“.

Оценяване на грижите за децата в семействата

Критерии (области за подкрепа)	Показатели	Скала за оценяване			
		4	3	2	1
1. Хранене	1.1. Количество на храната	Детето се храни редовно.	Детето понякога не се храни достатъчно.	Детето често изпитва недостиг от храна и се оплаква от глад.	Детето рядко се храни и в много случаи нощем си ляга гладно.
	1.2. Качество на храната	Детето се храни балансирано, съобразно неговите индивидуални нужди и диета. Ако е необходимо се набавят хранителни добавки и специални храни.	Детето понякога не се храни балансирано и не винаги храненето е съобразено с неговите индивидуални нужди и диета.	Детето се храни небалансирано. В повечето случаи се храни с некачествена храна, несъобразена с неговите индивидуални нужди и диета.	Детето се храни изцяло с некачествена храна.
2. Жилищни и други материални условия	2.1. Жилищни условия	Детето живее в жилище, което е топло, сухо, защитено, безопасно, с вода и канализация.	Детето живее в жилище, което се нуждае от благоустрояване и/или ремонт.	Детето живее на място, което е пренаселено и/или което се нуждае от основен ремонт.	Детето няма подходящо и защитено място за живеене.
	2.2. Дрехи и др.	Детето винаги разполага с подходящи дрехи, обувки и други средства (например, помощни средства за придвижване), които са му необходими.	В повечето случаи детето разполага с подходящи дрехи, обувки и други средства (например, помощни средства за придвижване), които са му необходими.	В повечето случаи детето не разполага с подходящи дрехи, обувки и други средства (например, помощни средства за придвижване), които са му необходими.	Детето не разполага с подходящи дрехи, обувки и други средства (например, помощни средства за придвижване), които са му необходими.
3. Индивидуална грижа	3.1. Наличие на възрастен, който да се грижи за детето	Детето има поне един възрастен, който да се грижи за него.	Детето има възрастен човек, който полага грижи за него, но е ограничен в грижите си поради заболяване, възраст или друго.	Детето няма постоянен възрастен, който да се грижи за него.	Никой не полага грижи за детето и то е принудено само да се грижи за себе си.
	3.2. Връзка на детето с възрастния (възрастните), с когото живее	Детето има поне един възрастен, който му дава любов и внимание.	В живота на детето има човек, с когото е в доверителна връзка, но не живее постоянно с него или той не винаги успява да отговори на емоционалните нужди на детето.	Детето много рядко се среща с възрастен, с когото има емоционална връзка.	Детето няма емоционално-доверителна връзка с възрастен.
4. Закрила на детето	4.1. Защита от насилие и експлоатация в семейството	С детето не се злоупотребява, не е обект на насилие и пренебрежение.	Има съмнения, че с детето не се отнасят добре, че е обект на пренебрежение, насилие, злоупотреба.	Очевидно е, че детето е обект на насилие, злоупотреба или пренебрежение.	Детето е подложено на физическо насилие, експлоатация. Злоупотребява се с него сексуално.
	4.2. Правна и социална защита	Детето има пълен достъп до правна и социална защита и се възползва, когато е необходимо.	Детето има достъп до някои услуги за правна и социална защита, от които се възползва.	Започнал е процес на осигуряване на правна и социална защита на детето, но още няма резултат.	Детето няма никакъв достъп до правна и социална защита.
5. Здраве	5.1. Общо здравословно състояние	През последния месец детето е било здраво и физически активно.	През последния месец детето е боледувало (1 до 3 дни) и е било по-малко активно.	През последния месец детето често е боледувало (повече от 3 дни) и е било по-малко физически активно.	През последния месец детето е боледувало през повечето време.
	5.2. Достъп до здравни услуги	Детето получава необходимото лечение, както и всички или почти всички необходими медицински и превантивни услуги.	Детето получава лечение, но някои здравни услуги не са осигурени (например, имунизации, изследвания).	Детето не получава пълно лечение или само понякога получава (например, не винаги са осигурявани необходимите лекарства).	Детето рядко или никога не получава необходимите здравни ризи.
6. Психическо развитие	6.1. Емоционално състояние	Детето изглежда доволно и щастливо.	В повечето случаи детето е щастливо, но понякога е неспокойно и затворено. Ако е бебе понякога е раздразнително и/или не спи добре.	Детето често е затворено, раздразнително, неспокойно и тъжно. Ако е бебе може често да плаче и да не е активно.	Детето изглежда тъжно, отчаяно, затворено. Ако е бебе, отказва да яде, спи лошо и плаче много.
	6.2. Социално поведение	Детето се разбира с околните, обича да играе с други деца и с възрастни. Участва в групови дейности и в дейности на семейството.	Понякога детето има проблеми в контактите с околните. В повечето време играе без проблеми с другите деца и с възрастни. Понякога влиза в спорове и/или се бие.	Детето не спазва граници и правила, често не общува с връстници и възрастни.	Детето има проблеми с поведението си, включващи кражби, ранна сексуална активност и/или друго рисково поведение.
7. Образованне	7.1. Успеваемост в училище (детска градина, център за ранно детско развитие, обучение или др.)	Детето редовно посещава училище (детска градина, център за ранно детско развитие или др.), старее се, постига успехи.	Детето редовно посещава училище (или друго), не винаги успява да отговори на очакванията на учители, възпитатели и/или други.	Детето изостава в познавателното си развитие. Понякога безпричинно отсъства от училище (или друго).	Детето не посещава училище (или друго) или много често безпричинно отсъства. Изостава значително в познавателното си развитие.
	7.2. Обучение, съобразно индивидуалните нужди	Детето посещава училище (или друго), което отговаря на неговите образователни потребности и на необходимостта да придобива практически умения (вкл. професионални умения).	Детето посещава училище (или друго), но не получава адекватно обучение, съобразно неговите образователни потребности и нуждите му от придобиване на практически умения (вкл. професионални умения).	Детето е записано в училище (или друго), съобразно неговите образователни потребности и необходимостта да придобива практически умения (вкл. професионални умения), но не го посещава редовно.	Детето не е записано или не посещава училище (или друго), което да отговора на неговите образователни потребности и на необходимостта да придобива практически умения.

Публикувано в: Knowledge - International Journal. Scientific Papers, Vol 28.6, Skopje, 2018, p.2067 – 2073.